

Emeğin Mülkiyeti: Locke, Proudhon ve Marx'ın Gözünden Mülkiyet Kavramı

Property of Labor: The Concept of Property Through The Eyes Of Locke, Proudhon and Marx

Alper ÇAVUŞOĞLU*

ÖZ

Mülkiyet iktisadi hayatın merkezinde yer alan, bu nedenle çokça tartışılmış bir kavramdır. Bu tartışmaların amaçlarından birisi, toplum içerisinde gözlemlenen mülkiyet olgusunun felsefi dayanaklarını bulmaktır. John Locke, mülkiyet hakkının yaşama hakkından doğduğunu ve emek aracılığıyla gerçekleştirildiğini ortaya atarak, mülkiyetin dayanaklarına dair modern yorumu yapmış ve mülkiyeti hakların merkezine yerleştirmiştir. Buna karşılık olarak Proudhon, emek ile mülkiyet arasında böyle bir ilişki kurulamayacağını iddia ederek mülkiyeti “hırsızlık” olarak nitelmiş ve mülkiyet yerine zilyetliği yaşama hakkının kullanılması için elzem görmüştür. Marx ise, yaşamak için gerçekleştirilmesi gereken üretimden doğan mülkiyet ile burjuva özel mülkiyeti arasında bir çizgi çekerek burjuva özel mülkiyetinin oluşumundaki emek sömürüsü olgusuna dikkat çekmiş ve burjuva özel mülkiyetinin kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Farklılıklarına rağmen üç düşünürün de emek kavramına merkezi önem atfettiğini söylemek mümkündür. Elinizde bulunan makalede, bu üç düşünürün gerek kendi görüşlerine gerekse de birbirlerine eleştirilerine yer verilmiş, sonrasında emek ve mülkiyet arasındaki ilişkinin 21. yüzyılda değişen görünüşleriyle birlikte eleştirel bir incelemesinin yeniden yapılması gerekliliği ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karl Marx, Özel mülkiyet, Zilyetlik, Proudhon, John Locke

ABSTRACT

Property is a concept that is at the center of economic life and that is why it is widely discussed. One of the purposes of these discussions is to find the philosophical basis of the property phenomenon observed in society. John Locke, arguing that the right to property arises from the right to life and is realized through labor, made a modern interpretation of the foundations of property and placed property at the center of rights. In response to this, Proudhon, claiming that such a relationship cannot be established between labor and property, described property as “theft” and considered possession instead of property essential for the use of the right to life. On the other hand, Marx drew attention to the labor exploitation phenomenon in the formation of bourgeois private property and drew a line between bourgeois private property and the property arising from the production that must be realized in order to live. Then he argued that bourgeois private property should be abolished. Despite their differences, it is possible to say that all three thinkers placed central importance to the concept of labor. In this article, these three thinkers' own views and criticisms of each other are included, and then the necessity of a critical examination of the relationship between labor and property with its changing appearances in the 21st century has been revealed.

Keywords: Karl Marx, Private property, Possession, Proudhon, John Locke

* Araştırma Görevlisi, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5900-3930>

Sorumlu Yazar/Correspondence Author: Alper ÇAVUŞOĞLU

E-posta/E-mail: Alper.cavusoglu@marmara.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 07.09.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 17.10.2023

I. GİRİŞ

Mülkiyet, farklı düşünce akımları tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiş olan tartışmalı bir kavramdır. Hakkında olumlu ve olumsuz pek çok değerlendirme bulunmakla birlikte herhalde iktisadi hayatın tam merkezinde olduğu iddiası hiç kimse tarafından reddedilmeyecektir. Liberalizmden marksizme, marksizmden anarşizme uzanan geniş bir ideolojik spektrumda iktisadi ilişkiler hakkında konuşulurken esasında mülkiyet ilişkilerinin toplumdaki görünümleri incelenir. Liberalizm mülkiyeti kutsayan, onu toplumsal gelişimin itici gücü ve haklar kuramının temeli olarak gören bir bakış açısına sahipken Proudhon'un başını çektiği anarşistler tam tersine mülkiyetin toplumsal gelişmeyi akamete uğratan ve hakları ortadan kaldıran bir "hırsızlık" olduğunu ileri sürerler. Buna karşın Marx, mülkiyeti doğrudan hırsızlık olarak nitelemeyi ve Proudhon'a çeşitli şerhler koyar. Marx'ın esas derdi burjuva özel mülkiyetiyledir. Marx'ın Proudhon'a mülkiyet konusunda düştüğü şerhler ve yönelttiği eleştiriler, 19. yüzyıl düşün hayatındaki en önemli tartışmalardan birisini teşkil etmektedir.

Mülkiyet denilince belki Marx ve Proudhon'dan önce akla John Locke gelir. Çünkü Locke, liberal teorinin temelini oluşturacak şekilde mülkiyet hakkını, haklar kuramının merkezine yerleştirmiştir. Mülkiyetin bir hak olarak meşruiyetini devletin lütfu olmaktan çıkarıp emek kavramını kullanarak açıklama gayreti, Locke'un mülkiyet düşüncesinin ana temasıdır. Mülkiyet, Locke öncesindeki yüzyıllarda devletli toplumun kolektif iradesinin bir sonucu olarak görülmekte; emek, mülkiyetin meşrulaştırılmasında göz önünde bulundurulmamakta hatta Aristoteles ve Platon gibi Antik çağ örneklerinde emek kötülenmektedir. Zira onlara göre geçimini sağlayabilmek için çalışmak durumunda olan kişiler erdemli olamazlar, bir erdem olarak mülkiyete sahip olmaları da beklenemez.

Makalenin ilk bölümünde, mülkiyet ve emek arasındaki ilişkiyi kuran John Locke'un mülkiyete dair düşüncelerine değinilecektir. İkinci bölümde Proudhon'un Locke'un düşüncelerini çürütmeye dönük çabalarıyla birlikte mülkiyete dair düşünceleri ve özel mülkiyeti ortadan kaldırmaya dönük olan iddiası ortaya konacaktır. Bir sonraki bölümde Marx'ın mülkiyet görüşü ele alınacak ve Proudhon ile fikirlerinin ayrışmasına giden yol incelenecektir. Son bölümde ise özel mülkiyetin, emeğin farklı görünüşleriyle ilişkisine değinildikten sonra barınma hakkı ve temiz suya erişim hakkı üzerinden diğer haklarla olan ilişkisi kısaca incelenecektir.

II. JOHN LOCKE DÜŞÜNCESİNDE MÜLKİYET

Locke'un mülkiyet teorisi, müridi olduğu Püriten mezhebinin izlerini taşır. Bu izlere hem mülkiyeti teorize ederken başvurduğu tanrısal başlangıç noktasında hem de emeğin (ve çalışmanın) mülkiyeti temellendirirken kutsanmasında rastlanır. Protestanlık doktrininin Anglo-sakson kollarından biri olan Püritenlikte de tıpkı Protestanlıktaki gibi insanın Tanrı'ya karşı ödevi olarak yaşadığı dünyada çalışmasının bir ibadet olduğu ve onun cezasının da ödülünün de bu çalışmada yattığı inancı bulunmaktadır. Locke, Püriten öğretiden aldığı ilhamla, Tanrı'nın doğa durumunda insanlara doğayı (esas olarak toprağı) "ortaklaş" kullanımları için verdiğini, ama her bireyin emeğini katarak bunun

belli bir payı üzerinde hak iddia edebileceğini iddia etmektedir.¹ Bununla birlikte, insanın çalışması dini bir ödev olduğu için aslında bu hak iddiasının da bir haktan çok ödev haline geldiği söylenebilir.

Belirtmek gerekir ki, Locke'un kullandığı "ortaklaşa" ibaresi, akıllara devletli toplumlar öncesindeki komünal mülkiyeti getirmemelidir. Locke'un kastı ihraz iddia edilmeye müsait toprakların herkesin bu hakkı iddia etmesine açık olmasıdır.² Her ne kadar komünal mülkiyeti kast etmese de, mülkiyeti tarihsel bağlamdan bağımsız, en başından beri var olan bir hak olarak göstermek isteyen Locke, devlet öncesi için bir doğa durumu kurgular. Ancak belirtmek gerekir ki, onun tahayyülünde bu doğa durumu çağdaşlarının ve ardıllarının bir kısmının savunduğu gibi bir kurgu değil, gerçektir.

A. LOCKE'TA DOĞA DURUMU VE MÜLKİYET HAKKI

Locke doğa durumunu; "İnsanların başkasından izin istemeksizin ya da başkasının iradesine bağlı olmaksızın doğa yasasının sınırları içinde eylemlerini düzenleyebilecekleri ve sahiplikleriyle kişilikleri üzerinde uygun olduğunu düşündükleri biçimde tasarrufta bulunabilecekleri yetkin bir özgürlük durumu"³ olarak tanımlar. Doğa yasasının sınırlarından bahsetmesinden anlaşılabilirliği gibi Locke'un doğa durumu, kuralsız bir topluma değil, aksine akılla "keşfedilen" doğa yasalarına dayanan bir devlet öncesi toplum yapısına işaret eder. Bu doğa yasalarının temelinde ise, doğayı ve onu yaratan Tanrı'yı teleolojik bir kavrayışla ele alması olduğu görülmektedir. Hristiyan teolojisinden ve Püritenlikten aldığı ilhamla Locke, Tanrı'nın insanı yaratmasıyla, insanın yaşamasını da evleviyetle istemiş ve amaçlamış olacağını, bunun da insanın ihtiyaç duyacağı geçim araçlarının üzerindeki mülkiyet hakkının bir doğal hak olarak varlığını doğa durumundan beri zorunlu kıldığını iddia eder.⁴ Doğa durumunu; barış, eşitlik ve özgürlük hali olarak niteleyen Locke, insanların bu ortamdaki feragat ederek siyasal toplumu kurmalarını; hiçbir üstün yetkenin olmadığı doğa durumunda, başta mülkiyet olmak üzere hak ve özgürlüklerin sürekli olarak diğerleri tarafından ihlal edilmesi tehdidi altında olmasıyla açıklar. İnsanlar bu tehditten kaçınmak için bir yöneticiye bağlı kalmaya rıza göstermişlerdir.⁵

Tekrar doğa durumundaki mülkiyet hakkına dönmek gerekirse, Birdal'a göre Locke'un düşüncesinde doğa durumundaki insanın mülkiyet hakkını iddia etmesini meşrulaştıran kutsal kitap ve rasyonel akıldan doğan üç neden vardır. İlk olarak, insanın yaşama hakkı doğrultusunda beslenmesi gerekir. Yemeği bulması veya üretmesi için ise ortak mülkiyetin bir kısmı üzerinde hak iddia etmesi gerekir. Dolayısıyla Locke, en temel hak olan yaşama hakkı ile mülkiyet arasında doğrudan bir bağlantı kurar. İkincisi, doğanın insan tarafından kullanılmazsa israf olacak olan parçaları insan tarafından kullanılır. Dolayısıyla kimsenin ortaklaşa mülkiyetteki hakkına bir müdahalede bulunulmaz. Son

1 John Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme* (Fahri Bakırcı (tr), 2. Baskı, Eabil Yayınları 2012) 23 vd.

2 Murat Birdal, 'Locke's Theory of Property and Marxist Critique: Locke and Marx on Property Rights and Individual Liberties' (2007) 57(1) İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 39, 42.

3 Locke (n 1) 9.

4 Işıl Bayar Bravo, 'Thomas Hobbes ve John Locke'un Doğal Hak Anlayışları' (2012) 23 Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 72, 75.

5 John Locke, 'Of The Ends of Political Society and Government' iç David Wooton (ed), *Political Writings*, (Hackett Publishing Company, Inc 2003) 324ff.

olarak Locke, bu iki nedenden hareket ederek insanın kendi vücudunda bulundurduğu emeği ile toprağı bir araya getirerek toprağı kendisinin ilan edebileceğini iddia eder.⁶ Zira insan, kişisi üzerinde tam bir mülkiyet sahibidir ve bunun uzantısı olarak emeğinin üzerinde de mülkiyet sahibidir. Emeğini katarak, doğada bulunan şeye kendinden bir öz katar ve böylece bu şeyi doğadan (yani ortaklaşa kullanıma açık olmaktan) çıkarır ve kendi özel mülkiyeti haline getirir.⁷

B. MÜLKİYETE GETİRİLEN SINIRLAMALAR

Locke, mülkiyeti, devletli toplumlardan önce de var olan bir doğal hak olarak tanımlamaktadır. Ancak bu doğal hak doğa durumunda dahi sınırsız değildir, rasyonel akıldan ve doğal hukuktan kaynaklanan sınırları bulunmaktadır. Öncelikle dünya, herkesin ortak kullanımına verildiği için bireylerin kullanabileceğinden fazlasına sahip olamaması gerekir, örneğin tonlarca elma, bir kişinin elinde toplanırsa ve tüketilmezse çürüyerek heba olacaktır, bu da diğer insanların aç kalmasına neden olabilecek ve böylece yaşama hakkına zarar verebilecektir. İkinci bir sınırlama ise yeterlilik sınırıdır. Buna göre birey, diğer bireyler için yeterli sayıda ve nitelikte mülk edinilebilir nesne bırakacak kadar nesnenin üzerinde sahiplik iddia edebilir. Bu durumda zaten ortak olandan hiçbir şey alınmamış gibi olacaktır. Son sınır ise görünür emeğe dairdir. İnsan ancak kendi emeğini doğal olan ile karıştırarak bir şey üzerinde mülkiyet ilan edebilir.⁸ Aslında bu son sınırlama, Locke'un mülkiyetin temelini emeği koymasının doğal sonucudur. Çünkü insan, ona göre, kendi kişiliğinin, bedeninin ve bunların ürettiği emeğinin efendisidir. Bu durum, Protestan ahlakından gelen çalışma ödeviyle de birleşince, ürün üretmenin kişinin kendi emeğinin sonucu olması gerektiği ortaya çıkar.

Mülkiyete doğal akla dayandırdığı birtakım sınırlandırmalar getiren Locke, yine kendi eliyle bu sınırlandırmaları hızlıca etkisiz kılmaktadır. Locke'a göre, hizmetçisinin kestiği çimenler, atının ısıracağı otlar işverenin/sahibin mülkiyetine dahildir. Mülk sahibinin mülkiyet hakkı, sahip olduğu hayvan veya belirli bir karşılık karşılığında çalıştırdığı insan vasıtasıyla bu cisimlere sirayet edecektir.⁹ Böylece Locke'un emeğe dair üçüncü sınırlamasının hiçbir önemi kalmayacaktır. Çünkü, kendi kişiliğinin, bedeninin ve emeğinin efendisi olan insan; aynı zaman da başkasının emeğinin de efendisi haline gelerek, görünür bir emek göstermeksizin mülk sahibi olabilecektir. Başkasının emeğinin, mülk sahibinin emeğinin bir uzantısı olduğu iddiası, hem Proudhon'un hem de Marx'ın Locke'un mülkiyet teorisine yaptıkları eleştirilerinin temelini oluşturur.

Locke'un diğer iki sınırlaması da paranın kullanılmaya başlamasıyla ortadan kalkmaktadır. Bunu anlamak için Locke'un tarih sınıflandırmasına bakmak faydalı olacaktır. Locke'un tahayyül ettiği ilk aşamada emeğinin ürünü tamamen bireye aittir. Bu aşamada artı ürünün üretilmesi, dönemin koşullarına göre kârlı olmamasının yanısıra (kârdan bihaber olunması bir yana) israfa neden olacaktır, bu nedenle tercih edilmemektedir ve Locke'a göre ahlaki olarak da tercih edilmemelidir.

6 Birdal (n 2) 43.

7 Locke (n 1) 24.

8 Gökhan Murteza, 'Locke Devrimi: Emeksiz Mülkiyetten Bir 'Hak' Olarak Mülkiyete' iç Işıl Bayar Bravo, Hamdi Bravo (edr) *Emek ve Mülkiyet* (Fol Kitap, 2022) 58 vd.

9 Locke (n 1) 25.

İkinci aşamada paranın icadıyla, artı ürünün bozulmasının önüne geçilerek değerinin “sarı bir metale” aktarılması sağlanmış, bu da israfa karşı ve bireyin ihtiyacı ölçüğünde mülk edinmesine dair doğal hukuk kuralını ihlal etmeyecek şekilde birikimin sağlanabilmesini rasyonel kılmıştır.¹⁰ Bu durum görüldüğü üzere sayılan diğer iki sınırlandırmayı da etkisiz hale getirmektedir. Son evrede ise, paranın egemenliğinde oluşan mülkiyet ilişkilerini korumak üzere uygar toplum, yani devletli toplum kurulmuştur.

Locke'un, paraya atfettiği değiştirici güç, onun devlet teorisinde de karşılığını bulmaktadır. Locke, mülkiyetin korunması amacıyla kurulan devlette yaşayan herkesin devletin kurallarına dair örtülü rızası olduğunu, mülk sahiplerinin ise açık rızası olduğunu iddia etmektedir. Rızalar arasındaki bu fark, onların gerçekleştirilmesindeki iradi etmene işaret etmektedir. Zira açık rıza geri alınabilir, değiştirilebilir; oysa örtülü rızanın irade sahibi bireye sormaksızın var olduğu karine olarak kabul edilir. Buradan hareketle Locke, mülk sahibi olanların topluma tam üyeliğe ehil olduklarını savunmuştu. Kendisi her ne kadar bunun siyasi sonuçları hakkında bir çözümlenme ve yorum getirmemiş olsa da 20. Yüzyıl ortalarına kadar oy hakkının kısıtlanması Locke'un izinden gidenlerce belirlenen, mülkiyet sahipliğine dayanan “tam üyelik” sınırlandırmalarına göre gerçekleştirilmiştir.¹¹

Locke, mülkiyet kuramıyla liberalizmin temelinde yer alan mülkiyet savunusunun ahlaki temelini inşa etmekle kalmamış, mülkiyete dair paradigmayı belirlemiştir. Marx ile Proudhon'un mülkiyete dair görüşleri bu nedenle Locke'tan tamamıyla ayrı ve ondan bağımsız değildir, ona düşülen şerhler ve yapılan itirazlar düşüncelerinde önemli bir yere sahiptir.

III. PROUDHON'DA MÜLKİYET

Proudhon 19. yüzyılın en büyük Fransız düşünürlerinden biri olmasına karşın, esas olarak anaakımlaştıktan sonra karikatürleşen “Mülkiyet hırsızlıktır!” sözüyle anılır olmuştur. Bununla birlikte kendisinin anarşizmin en büyük isimlerinden biri olduğunu söylemek herhalde yanlış olmayacaktır. Yine de bu makale kapsamında anarşizme dair genel görüşlerinden ziyade mülkiyet bağlamındaki ele alınacaktır. Proudhon'un mülkiyeti etrafıca incelediği ilk eseri olan *Mülkiyet Nedir* 1840 tarihinde, Proudhon henüz 31 yaşındayken yayımlanmış ve sosyalist çevrelerde çok ses getirmiştir. Bu kitabı, daha sonra yollarının ayrılacağı Marx'ın da takdirle karşıladığı, ikilinin arasındaki mektuplaşmalardan ve ulaşılan diğer yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Proudhon'un, kitabındaki sloganvari yazım usulü ve bunu mitinglerde ve toplantılardaki belâgatiyle birleştirmesi, kısa sürede halk arasında da geniş destekçiler bulmasına neden olmuştur. *Mülkiyet Nedir*'den altı sene sonra 1846'da yayımlanan *Ekonomik Çelişkiler Sistemi ya da Sefaletin Felsefesi* isimli eseri ise hem ideolojik hem de söylemsel olarak Marx ile olan ayrışmasının temelinde yer almaktadır. Proudhon'un mülkiyet düşüncesi hakkında yorum yapılırken bu iki eser üzerinden hareket edilecektir.

10 Serhat Celal Birdal, 'Hizmetlimin Biçtiği Çimenler: John Locke'ta Mülkiyet Hakkının Temellendirilmesindeki Bazı Açmazlar Üzerine' (2019) 52(3) Amme İdaresi Dergisi 1, 12.

11 Birdal (n 2) 47-48.

A. MÜLKİYET VE MUTLAK HAKLAR

Proudhon, *Mülkiyet Nedir* isimli eserinin daha ilk paragrafında mülkiyetin hırsızlık olup olmadığına dair sorgulamasına başlayacaktır. Çok uzun bir süre geçmeden de muhtelif gerekçelerle muhtelif yerlerde hırsızlık olduğu sonucuna varacaktır. Buna karşın, en baştan bir çelişkiye işaret etmek gerekir ki, o da mülkiyetin tamamen uydurma bir kavram olduğunu iddia eden Proudhon'un hırsızlık kavramını kullanarak mülkiyetin varlığını önvarsaymasıdır. Çünkü hırsızlık dediğimiz haksız fiil, bir kişinin mülkiyet hakkına, bu hakka sahip olmayan bir kişi tarafından malikin rızası hilafına müdahale edilmesidir. Daha sonra Marx'ın Proudhon'a yönelttiği eleştirilerde görüleceği üzere, Proudhon yer yer zilyetlik, mülkiyet, hırsızlık gibi kavramları anakronik olarak kullanmış, tarihsel ve iktisadi olarak farklı içeriklere sahip oldukları halleriyle karıştırmıştır. Bununla birlikte Proudhon'un mülkiyetin hırsızlık olduğuna dair iddiasının altını doldurduğu argümanların, sonuçta ortaya çıkan slogandan çok daha sağlam temellere sahip olduğunu kabul etmek gerekir.

Proudhon, Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi'nde sayılan dört mutlak haktan bahseder. Bunlar özgürlük, eşitlik, güvenlik ve mülkiyettir. Proudhon'a göre mülkiyet hariç diğerleri olmadan ne bireyden ne de toplumdan bahsedilebilir. Buna karşın mülkiyet, içerisine girdiği her durumda mülk sahibi olanların arasında ve olmayanlar ile olanlar arasında bir hiyerarşik farklılık yarattığı için sürekli bir eşitsizlik doğurmaktadır. Bu eşitsizlik sonucunda yoksullar ve zenginler birbirlerine karşı güvensizlik içinde ve savaş halinde yaşamaktadırlar. Bu durumda "mülkiyet için savaş, mülkiyetin zorunlu bileşenidir."¹² Eğer bir toplum oluşturma amacıyla bir araya gelindiyse özgürlük, eşitlik ve güvenlik amaçlanmalıdır, bu durumda mülkiyet namına bir toplum oluşturulamaz. Proudhon mülkiyetin ancak "toplumsal değil toplum karşıtı bir hak" olabileceğini iddia eder ve onu bir doğal hak olarak niteleyenlerin iddiasını sınamaya girişir. Ona göre; güvenlik, özgürlük ve eşitlik haklarının temelini kimse araştırmaz, çünkü insanlık bunlarla var olmuştur. Oysa mülkiyetin başka haklar ve kavramlar aracılığıyla meşrulaştırılması gerekir, ki bu görülmüş şey değildir ona göre.¹³ Proudhon bu meşruiyet dayanaklarına saldırır. Mülkiyet teorilerinde başat olarak kullanılan iki meşruiyet dayanağından biri ihraz öteki ise Locke'un açıkladığı üzere emektir.

B. MÜLKİYETİN İHRAZ İDDİASIYLA AÇIKLANABİLİRLİĞİ

Özel mülkiyet hakkının ihraz iddiası ile yani, "Bu benimdir" denmesiyle kazanıldığı kabulüne karşılık Proudhon, Cicero'nun tiyatro metaforunu kullanarak eleştirisine başlar. Cicero'ya göre tiyatro herkesin ortak malıdır, ancak herkesin oturduğu koltuk da kendisine aittir. Bir tiyatrodaki, aynı zamanda hem balkonda hem de locada bulunulamayacağına göre birden fazla yere sahip olmanın bir anlamı yoktur. Dolayısıyla sahiplik ancak kişinin ihtiyacı ölçüğünde anlamlıdır. Proudhon, Cicero'nun metaforunun sahiplenmeye ilişkin bir ölçüt getirmekle kalmadığını, aynı zamanda mülkiyeti de iptal ettiğini belirtmektedir, çünkü Cicero'nun metaforu eşitliği öngörmektedir.¹⁴ Oysa Proudhon,

12 Pierre-Joseph Proudhon, *Mülkiyet Nedir* (Devrim Çetinkasap (tr), 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2010) 51-55.

13 Proudhon (n 12) 55.

14 Proudhon (n 12) 57.

mülkiyetle eşitliği aynı cümle içinde kullanmaktan dahi kaçınmaktadır. İhraz hakkı, olsa olsa zilyetliğe yol açar, mülkiyete değil. Bu durumun aksi, yani herkesin hakkı olan bir nesne üzerinde tek kişinin özel bir hakkının tanınması, diğer insanların o nesneyi kullanma hakkını ortadan kaldıracığı için haksızlık (hırsızlık) olur.¹⁵ Aslında Proudhon'un bu yorumu, Locke'un yeterlilik sınırlandırmasıyla aynı doğrultudadır. Bununla birlikte, Locke'un sınırlandırmasını paranın kullanılması ile birlikte ortadan kaldırması, Proudhon'a bu yorumu yeniden yapabilme olanağını vermektedir.

Proudhon'un mülkiyeti zilyetlikle ikame etme gayreti, özel bir ilgiyi hak etmektedir. Zilyetlik, Roma döneminden beri medeni hukuk öğretisinde elinde bulundurma durumu olarak değerlendirilir. Zilyetlik, bir hak değildir, ancak zilyetlik durumunda olmak sahibine kullanma ve yararlanma gibi bazı haklar verebilir. Zilyet, nesnenin faydasına olacak şekilde nesne üzerinde geliştirmeler ve harcamalar yapabilir. Buna karşın nesneyi tüketme veya mülkiyetini başkasına devretme yetkisi sadece mülkiyet hakkı sahibine aittir. Ancak belirtmek gerekir ki, bir hırsız da zilyettir. Haksız bir zilyet olmakla birlikte, elinde bulundurduğu çalıntı malın başkası tarafından çalınması halinde zilyetlik davası açarak iadesini talep edebilir. Ancak mülkiyete dayanan istihkak davası açamaz. Proudhon, mülkiyeti zilyetlikle ikame etmeye çalışırken haklı zilyet ile haksız zilyet arasında bir ayrım yapmamış, malı ilk elinde bulundurana (muhtemelen farkında olmadan) sorgulamaksızın mülkiyet sistemlerindeki malik gibi haklı bir zilyet olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşımın eksik olduğu savunulabilir, çünkü Proudhon eşya hukukunda mülkiyet ile birlikte var olan ve onsuz pek bir anlamı kalmayacak olan bir kavramı mülkiyet paradigmasının dışında bir tahayyülde bulunurken kullanmıştır. Bu tarz yer yer anakronik, yer yer hatalı kavram kullanımları, Marx'ın Proudhon'a yaptığı eleştirilerin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

İhrazın mülkiyeti engellediğini iddia eden Proudhon, tıpkı Locke'un mülkiyeti meşrulaştırırken yaptığı gibi ihrazın sonucunda ortaya çıkan zilyetliği meşrulaştırmak için yaşama hakkını merkeze alır. Herkes yaşamak için çalışıp işleyecek mala muhtaç ise ve nüfus artışı nedeniyle herkesin sahip olması gereken asgari üretim aracı (toprak) miktarı sürekli değişkenlik gösterecektir. Bu durumda, özel mülkiyetin meşrulaştırılmasında Ch. Comte'un toprağın "sonlu" oluşunu yani tükenebilir olduğunu sebep gösterdiğini söyler Proudhon. Oysa ona göre tam da bu sebeple özel mülkiyet olmamalıdır.¹⁶ Zira özel mülkiyetin olduğu yerde bu durumda herkes yaşama hakkını kullanamaz. Burada bahsedilebilecek tek şey, insanların ortaklaşa bir şekilde toprakta ihraz iddia ederek zilyet olmaya hakları olduğudur.

C. MÜLKİYETİN EMEKLE AÇIKLANABİLİRLİĞİ

Proudhon, mülkiyetin emek vasıtasıyla meşrulaştırılmasına da karşı çıkar. O da tıpkı Locke gibi emeği ve çalışmayı kutsar ve aslında bunu Locke'dan daha tutarlı bir şekilde yaptığını söylemek mümkündür. Ona göre insan, özgürlüğünden nasıl vazgeçemiyorsa çalışma hakkından da vazgeçemez. Zira çalışmak, onun özgürlüğünü ve yaşamını sağlayacak olan araçları verecektir.

15 Hamdi Bravo, 'Anarşizm: P.J. Proudhon Örneğinde Müllsüzlük İdeali' iç Işıl Bayar Bravo, Hamdi Bravo (edr) *Emek ve Mülkiyet* (Fol Kitap 2022) 162.

16 Proudhon (n 12) 94.

Ancak toprak mülkiyetini tanımakla insan çalışma aracından ve doğal bir hakkından feragat ederek “insan sıfatını terk eder”.¹⁷ Çalışmaya ve emeğe bu kadar merkezi bir yer biçen Proudhon, buna karşın emeğin mülkiyet hakkının temelini oluşturamayacağını söyler. Bu noktada Proudhon, nüfus artışının insanların çalışmasını zorunlu hale getirdiğini kabul eder. Ancak devlet ve mülkiyet öncesi toplumun eşitlik ortamında, üründe eşitlik olacaksa emekte de eşitlik olması gerekmektedir. Bu eşitlik ortamında, “emekte eşitliği sağlamak için de emeğin kullanacağı araçların eşit olması gerektiği” sonucu zorunlu olarak çıkarılmalıdır. Bu durumda emeğin ürünü üzerindeki mülkiyet hakkı bir an için kabul edilse dahi üretim araçları üzerindeki kabul edilmesi için hiçbir gerekçe yoktur.¹⁸ Çünkü mülkiyet başlı başına bir eşitsizlik kaynağıdır.

Emek söz konusu olduğunda Proudhon’un iki temel itiraz noktası bulunmaktadır. Birincisi bireysel emeğin kolektif niteliğidir. Proudhon insanların, insan olmaları dolayısıyla aralarında yetenek, bilgi vb. konularda farklılıklar bulunabileceğini kabul eder. Ancak bu, bir emekçinin diğerinden (örneğin bir hekimin bir tarım işçisinden) üstün tutulması sonucunu oluşturamaz. Çünkü yetenekli olanın yeteneği, bilgili olanın bilgisi evrensel akıldan ve toplumun genel bilgi birikiminden neşet ettiği için aslında bireysel yetenekler de kolektif mülk sınıfına girer. Bu mülkün karşılığında birey, topluma karşı sonsuza kadar borçlu kalacaktır.¹⁹ Bu durumda sahip olunan bireysel yetenekler ve harcanan bireysel emek sonucunda bir özel mülkiyet hakkı iddiasında bulunabilmek mümkün olmayacaktır. Aynı doğrultuda Proudhon, kazancın da eşit olarak dağılması gerektiğini düşünür.

İkinci itiraz noktasında ise Proudhon ücretli emeğin ve emek sömürsünün eleştirisine girer. Konuyu kolay anlatabilmek adına Ch. Comte’dan alıntılıdığı örnekte, işçiler mülk sahibinin bataklık içerisindeki toprağını ıslah etmek amacıyla bataklığı kuruturlar ve dolayısıyla toprağın değerini artırırlar. İşçiler, yaptıkları bu işin karşılığında ücretlerini alırlar, ancak yaptıkları değişiklikler bütün semereleriyle toprak sahibinin mülkü haline gelir. İşçinin aldığı ücret, harcadığı emeğin karşılığıdır ve günlük tüketim harcamalarını karşılamaya ancak yeter, geleceğini kurmak için bir imkan vermez. Oysa işçiye verdiği ücret, toprak sahibinin bu topraktan edineceği kârın çok çok birkaç yıllık kısmına denk gelecektir ve toprak sahibi (ve mirasçıları), sonsuza kadar işçinin emeğiyle ıslah ettiği mülkünden para kazanmaya devam edecektir.²⁰ Bunun yanında, örneğin bu toprak parçasını bir işçi yüz günde kurutabiliyorsa, on işçi on günde kurutabilecektir gibi bir doğru orantı kurulamaz, daha kısa bir sürede ya da daha düşük maliyetle de bu iş gerçekleştirilebilir. İşçilerin bu işi birlikte çok daha kısa sürede veya mali açıdan verimli bir şekilde yapmaları halinde ortaya çıkardıkları kolektif emeğin ürettiği kâr, ücretlerine dahil edilmeyecektir. Proudhon, bu durumda üç yol olduğunu söyler: “Ya çalışan, ücretlerin üstüne bir de ürettiği şeyden patronla birlikte pay alacak; ya patron çalışana, üretici hizmetlerinin bir dengini sunacak ya da çalışanları sürekli istihdam edecektir.”²¹ Ancak yine

17 ibid 96.

18 Proudhon (n 12) 73, 111. Mill de aynı doğrultuda, Locke’a şerh düşmektedir. Üreticilerin emeklerinin ürünü üzerinde mülkiyet hakkı olduğuna inanır, ama bunun toprak üzerindeki özel mülkiyeti meşrulaştırmadığını belirtir, çünkü hiçbir insan toprağı oluşturmamıştır. Daha ayrıntılı bilgi için, J.P. Day ‘Locke on Property’ (1966) 16 Philosophical Quarterly 207-220.

19 Proudhon (n 12) 141.

20 ibid 114 vd.

21 ibid 119.

Proudhon, bunu kapitalistlerin asla kabul etmeyeceğini belirterek, özel mülkiyetin kaldırılması gerektiği iddiasını devam ettirir.

Kişinin, kendi emeğiyle bir şeyleri değiştirdiğinde Lockecu anlamda mülkiyet elde edebilmesini de eleştirir Proudhon. Zira ne kadar emeğin mülkiyete sebep olabileceği gibi bir kıstas bulunmamaktadır. Örneğin, bahçedeki otları temizlemek gibi bir çalışma sonucu elde edilen mülkiyet, nesiller ve yüzyıllar boyunca değişmeden bırakılsa dahi nasıl ezeli bir mülkiyet oluşturabilir?²²

D. PROUDHON'UN MÜLKİYET HAKKINDA ULAŞTIĞI SONUÇLAR

Söylenenlerden hareketle Proudhon, mülkiyetle ilgili genel bazı sonuçlara ulaşır:

“Bireysel zilyetlik, toplumsal hayatın şartıdır, (...) mülkiyet toplumun intiharıdır.

(...) İhraz hakkı herkes için eşit olduğundan zilyetlik de zilyetlerin sayısına göre değişir, mülkiyet kurumsallaşamaz.

(...) İnsan emeği kaçınılmaz olarak kolektif bir gücün ürünü olduğundan her türlü mülkiyet de aynı sebeple kolektiftir. Daha açık bir ifadeyle, emek mülkiyeti yok eder.”²³

Mülkiyet, eğer ihrazla ve emekle meşrulaştırılamayacaksa ve bir doğal hak olarak tanımlanamayacaksa geriye tek bir dayanağı kalır: Hırsızlığın yasalarla güvence altına alınması. İşte Proudhon'a göre devlet de tam olarak bu işlevi yerine getirmek amacıyla kurulmuştur.

Proudhon, bütün ortaya koyduklarına karşın, toplumda mülkiyetin bu kadar yaygın olarak benimsenmesini, zilyetlik yerine mülkiyetin kabul edilmesini hayretle karşılamaktadır. Mülkiyet bir iktidar suiistimalidir, mülkiyet bir haksızlıktır ve nihayetinde hırsızlıktır, dolayısıyla adil değildir. Ama bunu neden kabul etmektedir insanlar? Ona göre, “adil ve hakça olanla ilgili düşüncelerimiz eğer kötü tanımlanmışsa, eksik ve yanlışsa bütün yasal uygulamalarımızın hatalı, kurumlarımızın çarpık, politikalarımızın yanlış olacağı aşikardır.”²⁴ Yani esasında, adalet duygumuzu, olayları değerlendirirken kullanılan kavramlara bir iktidar makamı tarafından (ki kendisi yasa yapan devletten bahseder) verilen anlam belirler. Esas olan, o kavramlara verilen anlamı değiştirmektir. Proudhon'un toplumsal ilişkileri kavram kategorileri üzerinden okuma ve toplumsal dönüşümü de toplumun topyekün hareketiyle değil kavram kategorilerinin değiştirilmesiyle başlatabileceğine dair düşüncesi *İktisadi Çelişkiler Sistemi ya da Sefaletin Felsefesi*'nde daha çok hissedilir ve Marx tarafından da esas olarak bu eseri kıyasıya eleştirilir. Aslında Proudhon'un bu düşüncesinin, insan türüne olan olumsuz bakışından kaynaklanan bir güvensizlikten ileri geldiğini iddia etmek mümkündür. İnsan türünün akıl nedeniyle farklı iradelerin gelişmesine imkan verdiğini ve bu nedenle hayvanlardan ayrıldığını iddia eden Proudhon, eşitliğe dayanan toplumsal içgüdü'nün insanda düşünme yetisiyle

22 Pierre-Joseph Proudhon, *İktisadi Çelişkiler Sistemi ya da Sefaletin Felsefesi* (Işık Ergüden (tr), 1. Baskı, Kaos Yayınları 2012) 278.

23 Proudhon, *Mülkiyet Nedir?* (n 12) 274.

24 ibid 29.

birlikte toplumsal düzensizliğe neden olduğu sonucuna ulaşmıştır. İnsanlık, başlangıcında sadece cahil ve tecrübesizdir, barbar veya suçlu değildir. Ancak mülkiyet üzerine temellenen eşitsizlikleri üreten egoizm, aynı insan aklının istibdadından doğmaktadır.²⁵ İlerleyen yıllarında insana olan güvensizliği, sosyalistler arasında geniş hayran kitlesi edinen Proudhon'un, devrimcilik fikrinden ayrılmasına ve bu nedenle sosyalistler arasında *persona non grata* ilan edilmesine neden olacaktır.

IV. MARX'TA MÜLKİYET

Marksist düşünde mülkiyetin önemli bir yeri vardır. Doktrine aşına olmayan gözler, marksizmde Proudhon'a benzer bir mülkiyet karşıtlığı görebilir veya en azından böyle olduğunu varsayabilir. Oysa durum bundan biraz farklıdır. Marx, mülkiyet üzerine yazdıklarında burjuva özel mülkiyeti ile ona öncül olan diğer mülkiyet çeşitleri arasında bir ayırım çekmeye gayret eder. Bu ayırımı hem modern dönemde hem de modern döneme (dolayısıyla modern mülkiyete geçişte) ayrı ayrı kurgular. Marx'ın hedef tahtasına oturttuğu esas mülkiyet, Komünist Manifesto'daki sözleriyle halihazırda dünya nüfusunun %90'ının mahrum bırakıldığı,²⁶ emek sömürsüne dayanan burjuva özel mülkiyettir. Burjuva özel mülkiyetine öncel olan mülkiyet tarzlarına Marx'ın toptan bir itirazı bulunmamaktadır. Tabii ki köle ve serf emeğine dayanan antik ve feodal mülkiyet tarzı da Marx açısından eleştiriye değerlidir, ancak bunların kendi dönemleri içerisinde çözümlenmesinin yapılması gerekmektedir.

A. MÜLKİYET, EMEK VE ÜRETİM

Marx, temel haliyle mülkiyeti; "Çalışan (üreten) öznenin (veya kendisini yeniden üreten) kendi üretimini veya kendini yeniden üretimini koşullarına karşı kendisinin olarak davranması"²⁷ olarak tanımlamaktadır. Bu şekilde tanımladığı mülkiyetin, emekle ve üretimle doğrudan ilişkisi vardır. Bu açıdan Marx'ın Locke'un mülkiyet kuramını, itirazları baki kalmak üzere temeline emeği koyması yönünden benimsediği belirtilebilir. İnsan, ihtiyaçlarını karşılamak için kullanım değeri üretmek ve bunun için de doğayı "sahiplenmek" durumundadır. Doğanın kendiliğinden bir şeyler sunmadığı noktada ihtiyaçları karşılamak adına emek devreye girer. Marx bunu şu şekilde açıklar:

"Doğanın sağladığı maddeyi kendi yaşamında kullanılabilecek bir biçimiyle mülk edinmek üzere kendi canlı varlığının doğal güçlerini, kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini harekete geçirir. Kendi dışındaki doğa üzerinde etkide bulunur ve onu değiştirirken, aynı zamanda kendi öz doğasını da değiştirir."²⁸

Emeğin doğa maddesini sahiplenerek bu şekilde gereksinimlerin karşılanması için şekillendirilmesine üretim denir. Üretim faaliyeti sadece bir ürün üretmekle kalmaz, aynı zamanda bizzat üreticinin

25 ibid 244.

26 Bu oranı Engels ile birlikte *Komünist Manifesto*'da vermiş olduklarından, oranın günümüzde daha da artmış olduğu savunulabilir.

27 Doğan Göçmen, 'Karl Marx'ın Emek ve Mülkiyet Kavramları Üzerine' iç Işıl Bayar Bravo, Hamdi Bravo (edr) *Emek ve Mülkiyet* (Fol Kitap 2022) 124.

28 Karl Marx, *Kapital*, 1.Cilt (Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (trs), 8. Baskı, Yordam Kitap 2015) 182.

varlığını ve bilincini de üretir. Emeğin bu şekilde kullanılması Marx'ın değerlendirmesinde insanın özgürlüğünü tesis eder.²⁹

Kullanım değerinin haricinde değişim değeri denilen bir başka olgu da bulunmaktadır, ki bu kâr elde etmek amacıyla üretilen ve piyasada satışa sunulan ürünlerin (meta) sahip olduğu değerdir. İşte ihtiyaç üretimiyle sınırlı kalan üretimden meta üretimine geçiş emeğin de ücretli emeğe dönüşmesine geçişin ilk merhalesini oluşturur.³⁰ Kapitalist üretim tarzı bunu ileri taşıyarak bir kere egemen olduğunda “emeğin nesnel koşullarının (hammadde, üretim aracı ve emekçiyi üretim süresince canlı tutacak ihtiyaç maddeleri) mülkiyeti ile emeğin birbirinden ayrılması” gerçekleşir.³¹ Dolayısıyla kapitalist mülkiyet, Locke'un iddiasının aksine emeğin mülkiyetten kesin olarak ayrıldığı bir yapıyı gösterir.

Marx, kapitalist özel mülkiyeti anlatırken onun öncesini anlatmak zorunda hisseder. Zira, Marx, her kavramın onu belirleyen dönemin şartları içerisinde bir anlam kazandığını düşünmektedir. Bu nedenle o kavramın şekillenmesini anlatmak için kurgudan öte tarihi olguları ortaya koyması ve tarihin belirli anındaki iktisadi yapının ürettiği kavrama bu tarihsel gözlüklerle bakması gerekmektedir.

B. BURJUVA ÖZEL MÜLKİYETİNE ÖNCEL BİÇİMLER

Marx, *Grundrisse*'de, mülkiyete dair ilk birikimi incelemeye girişirken kapitalizm öncesindeki bütün toplumların temel birimini “cemaat” olarak belirler. Birey, cemaatle birlikte var olur, emek de bireyin cemaat içinde “varlığını yeniden üretme” amacını taşır. “İnsan, önce cemaat içinde belli bir yeri ve statüsü olan bir kişi, sonra bunu yeniden üretmeye çalışan bir emekçidir.”³² Bu durum özgür insan bakımından geçerliyken köle basit bir şekilde üretim aracı olarak görülür, cemaate dahil olmadığı için emeği de onun cemaat içindeki varlığını yeniden üreten bir vasıf taşımaz.³³ Marx, kapitalizm öncesi dönemde mülkiyet konusunda işte bu cemaati tam merkeze koyar:

“Mülkiyet cemaatin kendi varlığını yeniden üretme sürecinde, bu üretimin nesnel koşullarını kendisine (yani üretimin öznel koşuluna) ait şeyler ya da kendi üretiminin koşulları olarak görmesi ve değerlendirmesidir; dolayısıyla, bireyin bir cemaat üyesi olarak varlığından ayrı düşünülemez. Birey ancak bir cemaat üyesi sıfatıyla mülk sahibi olabilir ve her cemaat üyesi bu sıfatıyla cemaatin mülkü üzerinde hak sahibidir. Dolayısıyla bireyin cemaat içindeki varlığını yeniden üretmek, onu bir mülk sahibi olarak yeniden üretmek demektir ve emek, mülkiyetten ayrı düşünülemez.”³⁴

29 Göçmen (n 27) 128 vd.

30 Göçmen (n 27) 126.

31 Karl Marx, *Grundrisse* (Sevan Nişanyan (tr), 1. Baskı, Birikim Yayınları 1979) 519. Aynı doğrultuda Marx, *Kapital* (n 28) 687.

32 Marx, *Grundrisse* (n 31) 520.

33 ibid 519-520.

34 ibid 520.

Grundrisse'nin ilk basımı, Marx'ın 1856'da bir araya getirdiği el yazmalarından yola çıkılarak 1939 yılında yapılmıştır. Engels'in 1884 yılında, Karl Marx'ın vefatının bir yıl sonrasında onun notlarına dayanarak hazırlayarak yayımladığı *Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni* isimli eserinde de aile ve *gens* üzerinden mülkiyete aynı doğrultuda kolektif belirlenimli ve cemaat dolayimli bir konum atfedilmiştir, yani kapitalizm öncesindeki toplumsal gelişim çizgisinin Marksist yorumu Engels tarafından yeniden teyit edilmiştir. Engels, *gens* ve aileye dayanan sosyal yapının, ticari ilişkilerde paranın kullanılmaya başlanmasıyla oluşan yeni iktisadi yapıya ayak uyduramadığını ve çöktüğünü belirterek yeni mülkiyet tarzının cemaat dolayimli olamayacağını da göstermiştir.³⁵

Marx ve Engels için emekle mülkiyet temelde bir bütünlük içindedir, birbirinden ayrı düşünülemez. Ancak parayla birlikte bu bir dönüşüm içine girer. Paranın öncesinde mülk başlı başına bir amaç olmadığı için emek mülkiyetin, cemaat üyesinin varlığının bir göstereni olarak var olmak zorundadır. Peki bu geçiş nasıl yaşanmıştır? Proudhon'un mülkiyetin esas bileşeni olarak savaşı gördüğü belirtilmişti. Marx da özel mülkiyete geçiş için bir savaş anlatısı sunar. Savaş, der Marx, "canlı varoluşunun koşullarını işgal etmek ya da böyle bir işgalden korunmak için gereken büyük bir toplumsal görev, büyük bir komünal çabadır."³⁶ Cemaat, öncelikle toprak sahipliğini korumak adına ordu düzeninde örgütlenir.³⁷ Ancak cemaatin var oluşunun koşullarını inşa eden savaş, paradoksal olarak onun ortadan kalkmasının koşullarını da oluşturmaya başlar. Zira, göçler ve farklı tarihsel süreçler sonucunda ortaklaşa emeği zorunlu hale getiren koşullar ortadan kalkar ve işgal edilen yeni yerleşim yerlerinde yeni çalışma koşulları şekillenir. Bu çalışma koşulları, cemaat dolayımı ile toprakların sahiplenilmesini yine bir önvarsayım olarak korur, ancak bu sefer cemaat üyesi birey, cemaat üyesi dolayımıyla "özel mülkiyet" sahibi olacaktır.³⁸

C. BURJUVA ÖZEL MÜLKİYETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Özel mülkiyetin ortaya çıkışını yukarıdaki şekilde açıklayan Marx, esas eleştirilerini yönelttiği burjuva özel mülkiyetinin ortaya çıkış aşamasında özgür köylülerin mülksüzleştirilmesine ve proletaryanın oluşumuna dikkat çeker. Burjuva özel mülkiyetinin temelini teşkil ettiği kapitalist üretim için öncelikle üretim ve geçim araçlarının sermayeye dönüştürülmeleri gerekir. Böylece para, üretim ve geçim araçlarına sahip olan, üretimin amacını kolektif geçimden ayırarak kâra dönüştüren kapitalist sınıf ile emek güçlerini satan özgür işçiler karşı karşıya gelecektir. Bu özgür işçiler ne köle veya serfler gibi doğrudan üretim aracı olacaklardır ne de üretim araçlarına sahip olacaklardır. Böylece emeklerini sermaye haline getirmek zorunda kalacaklardır. Bu sermaye ilişkisi "işçilerle emeğin gerçekleşme koşullarını oluşturan mülkiyetin birbirinden ayrışmasını gerektirir."³⁹ Bu noktada mülksüzleştirmenin ve proleterleşmenin tarihini ortaya koymak isteyen Marx en klasik örnek olması nedeniyle İngiliz örneğini ele alır. Marx'ın anlatımıyla daha 15. Yüzyıldan itibaren feodal beyler, Flaman yünlü manifaktürünün gelişmesinin sonucunda fiyatlarda meydana gelen

35 Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (Erkin Özalp (tr), 1. Baskı, Yordam Kitap 2019).

36 Marx, *Grundrisse* (n 31) 529.

37 ibid 529.

38 ibid 530-531.

39 Marx, *Kapital* (n 28) 687.

yükselişe bağlı olarak, evlerinde ve şatolarında çalışan hizmetkarlarını kovmaya, kendilerine tâbi olarak topraklarında feodal bağlılık ilişkileri bağlamında çalışan köylülere topraklardan çıkarmaya başlamışlardır. Bu geniş kitle, kısa bir süre öncesine kadar özgür birer insanken, kapitalist sistemin ihtiyaç duyduğu ücretli emek gücünü oluşturmak durumunda kalmışlardır.⁴⁰ Daha sonra Reform hareketi başlamış, Kilise topraklarının devletleştirilmesinin ardından saray çevresine ve burjuvaziye komik fiyatlarla satılmış ya da farklı teşvikler karşılığında dağıtılmış, bu topraklarda yaşayan yoksul köylüler toprakların yeni sahipleri tarafından kovulmuşlardır. Bu durum da mülksüzleştirme eğilimini ivmelendirmiştir. Marx bu mülksüzleştirme hareketinin, kıta Avrupası'nda da yasal formalitelere uymak zorunda hissedilmeden gerçekleştirilen bir yağma olduğunu söyler. İngiltere'de ise Stuart restorasyonu döneminde feodal toprak düzeninin kaldırılmasıyla bu yağma hukuki yollarla sağlanmıştır.⁴¹ Burjuva özel mülkiyetinin egemen hale gelmesinin tarihsel arkaplanını oluşturan bu yağma, Marx'a göre kapitalizm öncesi mülkiyet yapısının içerisinde yer alan kolektif topraklara, geleneğe dayalı erişim hakkının ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır. Oysa bu geleneksel hak, kapitalizm öncesi iktisadi düzende köylülerin yaşama haklarını kullanabilecekleri bir üretim imkanını onlara sağlamaktaydı. Bununla birlikte mülksüzleştirme (sürecin daha özelinde çitleme), Coccoli'ye göre "yerel cemaat bağlarını yıkarak onların yerine bireyler arasındaki 'eşitliği' getirirken açık tehdidiyle potansiyel ücretli emek gücünün ortaya çıkmasını sağlamıştır."⁴²

Hatırlayalım, Proudhon mülkiyeti ezelden beridir geçerli olan haliyle hırsızlık olarak nitelemektedir. Oysa Marx, feodal toprak düzeninden burjuva özel mülkiyet düzenine geçişi bir yağma olarak nitelendirmektedir, ki bunu yaparken de mülkiyet hakları yağma edilenler feodal lordlar ya da diğer aktörler değil, öncesinde özel (ancak burjuva niteliğinde olmayan) veya kolektif mülkiyetli topraklara geleneğe dayalı hakları dolayısıyla sahip olan ve sonradan ücretli işçi olmak zorunda bırakılan özgür köylüler ve zanaatkarlardır.⁴³ Çünkü burjuva özel mülkiyetinde, emeklerini piyasaya sermaye olarak sunmak zorunda olan işçiler, ne üretim araçları üzerinde ne de emeklerinin sonucu olan ürettikleri üzerinde herhangi bir şekilde mülkiyet hakkına sahiplerdir. Buna karşın Marx, kapitalizm öncesi mülkiyeti, yani işçinin kendi üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetini, "küçük işletmenin temeli ve toplumsal üretim ile işçinin özgür bireyselliğinin gelişimi için zorunlu bir koşul" sayarak olumlar.⁴⁴ "Başkasına ait ama biçimsel açıdan özgür emeğin sömürsüne dayanan kapitalist özel mülkiyet" ise "bireyin kendi emeğine dayalı özel mülkiyetin ilk olumsuzlanmasıdır."⁴⁵ Ancak bu olumsuzlamanın olumsuzlanması "kapitalist dönemde edinilmiş şeyler olan elbirliği ile toprağın ve emek harcanarak üretilmiş üretim araçlarının ortak mülkiyeti temeline dayanan bireysel mülkiyet" olacaktır. Marx

40 ibid 690-692.

41 ibid 693-695.

42 Lorenzo Coccoli, 'Property is (Still) Theft! From the Marx-Proudhon Debate to the Global Plunder of the Commons' (2013) 4(1) *Comperative Law Review* 1, 9.

43 Belirtmek gerekir ki, yağma kavramı (Marx Almanca "*usurpation*" olarak kullanmış) hırsızlık kavramına (Proudhon Fransızca "*le vol*" olarak kullanmış) göre özel mülkiyetin bir haksızlık olduğuna dair tarihi anlatsına daha uygun düşmektedir. Çünkü hırsızlık, mülk sahibinin iradesi dışında malının elinden çıkmasına işaret eder doğru, ama bunun cebir veya şiddet kullanılarak yapılması halinde bu hırsızlık değil yağma olacaktır. Özel mülkiyet rejiminin oturtulmasının şiddeti merkeze aldığı konusunda Proudhon ve Marx arasında fikir birliği bulunmaktadır.

44 Marx, *Kapital* (n 28) 728.

45 Marx, *Kapital* (n 28) 730.

bu olumsuzlamanın olumsuzlamasının “doğa yasasının şaşmaz zorunluluğu” olarak niteleyerek kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

D. HANGİ MÜLKİYET?

Marx'ın 1867'de yayımlattığı *Das Kapital*'de mülkiyete dair yaptığı bu incelemelerin öncülü, 1848 yılında Engels ile birlikte yayımlattıkları *Komünist Manifesto*'da bulunmaktadır. Komünistlerin esas hedefinin burjuva özel mülkiyeti kaldırmak olduğunu belirtirken Marx ve Engels, bunu açık bir şekilde emek-mülkiyet ilişkisinde kendi varoluş koşullarını üretebilen kapitalizm öncesi mülkiyet biçimleriyle ayırmışlardır. Bu doğrultuda şöyle denmektedir:

“Biz komünistler, insanın kendi emeğinin meyvesi olarak, kişisel olarak edinilmiş mülkiyeti kaldırmayı istemekle suçlandık; o mülkiyet ki, her türlü kişisel özgürlüğün, etkinliğin ve bağımsızlığın temeli olduğu iddia edilir. (...) Burjuva biçimden önceki bir mülkiyet biçimi olan küçük zanaatçı ve küçük köylü mülkiyetinden mi söz ediyorsunuz? Bunu kaldırmaya gerek yok, sanayideki gelişme bunu zaten büyük ölçüde yok etmiştir ve yok etmeye devam etmektedir.

(...) Biz emek ürünlerinin bu kişisel mülk edinilmesini, insan yaşamının devamı ve yeniden-üretimi için yapılan ve başkalarının emeğine komuta etmeye elveren hiçbir artık bırakmayan bir mülk edinmeyi hiçbir biçimde kaldırmak niyetinde değiliz.”⁴⁷

Devamla Marx ve Engels, burjuva özel mülkiyetini, kapitalizm öncesi özel mülkiyetin meşruiyet argümanlarını kullanarak kendi emek sömürüsüne dayanan yapısını gizlemekle itham ederek, niyetlerinin esasında emek sömürüsüne dayanan bu mülkiyet biçiminin ortadan kaldırılması olduğunu ortaya koymaktadır:

“Özel mülkiyeti ortadan kaldırma niyetimiz karşısında dehşete kapılıyorsunuz, oysa özel mülkiyet sizin mevcut toplumunuzda nüfusun onda dokuzu için zaten ortadan kalkmıştır; birkaç kişi için var oluşu, tamamıyla, bu onda dokuzun ellerinde var olmayışından ötürüdür. Demek ki siz bizi varlığının zorunlu koşulu toplumun büyük bir çoğunluğunun mülksüzlüğü olan bir mülkiyet biçimini ortadan kaldırmaya niyetlenmekle suçluyorsunuz. Tek sözcükle, bizi mülkiyetinizi ortadan kaldırmaya niyetlenmekle suçluyorsunuz. Kesinlikle öyle, bizim niyetimiz tam da budur.”⁴⁸

Görülebileceği üzere, Marx'ın mülkiyete bakışı Locke'un emek üzerine inşa ettiği mülkiyet kuramıyla belli bir yere kadar aynı doğrultuda ilerlemektedir; Marx, Proudhon'un aksine Locke'u yanılsamak için emeğin sonucu olarak mülkiyeti ortadan kaldırmaya girişmemiştir. Bununla birlikte burjuva özel mülkiyetini ve dayandığı emek sömürüsünü meşrulaştırma girişiminin karşısında durmuştur.

46 Marx, *Kapital* (n 28) 729-730.

47 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri* (Muzaffer Erdost (tr), 9. Baskı, Sol Yayınları 2011) 133-134.

48 Marx, Engels (n 35) 135.

Marx; mülkiyeti diğer hakların temelinde, hak eşitliğinin teminatı olarak gösteren burjuva insan hakları teorisini eleştirir. Mülkiyet hakkının tanınmasıyla birlikte “eşitlik eşitsizliğe dönüşmekte, çıkarlar özgürlüklerin yerini almakta ve güvenlik, insanlar üzerinde olması söz konusu olunca dahi mülkiyetin korunması anlamına gelmektedir.”⁴⁹ Bununla birlikte Marx'ta, burjuva insan hakları doktrininin temelinde yer alan özcü yaklaşımdan da emare yoktur. Marksist düşüncede ezelden gelmiş ve ebedi olarak geçerli olacak mutlak, doğal haklar olamaz; her iktisadi yapı, her dönemde verili iktisadi koşullar altında kendi ahlaki paradigmasını dayatır.⁵⁰ Marx'a göre emek, kapitalist iktisadi düzen içerisinde özel mülkiyetin meşrulaştırılması için kullanılamaz, ancak başka temeller üstünde inşa edilmiş “bireysel mülkiyet sisteminde” kullanılabilir. Bu sistemde üretim araçlarının mülkiyeti, bir avuç mülkiyet sahibinin elinde toplanmayacak, emekçi emeğinin üretim sonucunda ortaya çıkan çıktısına yabancılaşmayacaktır. Bu doğrultuda özgürlük, ancak burjuva özel mülkiyetinin ilgisiyle gerçekleşebilecektir.⁵¹

E. MARX'IN İDEALİZM'DEN KOPUŞU VE PROUDHON İLE ŞAHSİ HUSUMETİ

Marx ile Proudhon, özel mülkiyetin yaşadıkları dönemdeki formunun eleştirisinde birleşmiş olsalar da, görüldüğü üzere düşünceleri önemli farklılıklar barındırmaktadır. Dönemin koşulları ve Marx ile Proudhon'un şahsi münasebetleri de birleşince, bu düşünce farklılıkları Proudhon'un Marx'ın doğrudan ve sert eleştirilerine maruz kalmasına neden olmuştur. Oysaki Marx, kendisinden dokuz yaş büyük olan Proudhon'un, gençlik döneminde hayranıdır. Proudhon, ilk dönemlerinde sosyalistler ve ekseriyetle işçiler tarafından hitabet yeteneğinin de etkisiyle sahiplenilmiş, Alman felsefesiyle Fransız felsefesini birleştirdiği düşünülmüştür. Hatta o dönemde Alman devrimcileri arasında Proudhon “Fransız Feuerbach” olarak anılmaktadır. Gençlik döneminde sıkı bir Feuerbach takipçisi olan Marx'ın bu nedenle Proudhon'a olan bakışı, 1846 yılına gelene kadar son derece olumludur. Hatta, 1845 yılında yayımlanan “*Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi*” isimli kitabının önemli bir kısmında Marx, Proudhon'a karşı yapılan eleştirileri çürütmeye girişir.⁵² Son derece saygılı başlayan Proudhon-Marx ilişkisinin nasıl ayrıldığını, teorik argümanlardan önce incelemek gerekir. Bu ayrışmanın yaşamasında hem Marx'ın dünya görüşünün ve teorik bakışının değişmesi, hem de Proudhon ile yaşadığı kişisel husumet etkili olmuştur.

Marx'ın Feuerbach'ın yanında Hegel'i sıkı bir şekilde takip ettiği gençlik dönemindeki idealist yaklaşımı, Proudhon'un ekonomi kategorilerine dair modelini beğeniyle karşılamasına ve kategorik kavramsallaştırmayı düşüncesinin merkezine koyarak, daha sonra sert biçimde eleştireceği, soyut kategoriler üstünden günün koşullarını yorumlamasına neden olmuştur. Marx'ın ilk döneminde yazdıklarında bu idealist yaklaşımın izleri görülür. Özel mülkiyet konusunda da Proudhon'un izinde bir yaklaşımı vardır. Bu dönemde, ezen ve ezilen sınıflar arasındaki eşitsizliğin özel mülkiyetten kaynaklandığını iddia eden Marx, ezilen sınıfın özgürleşebilmesi için özel mülkiyetin (burjuva

49 Birdal (n 2) 50.

50 ibid 53.

51 ibid 59-60.

52 Ragıp Ege, 'Proudhon ile Marx Bir Siyasi Hayal Kırıklığının Öyküsü' (2019) 5(2) Yıldız Social Science Review 103, 104-105.

özel mülkiyeti vurgusu yapmaksızın) ortadan kaldırılması gerektiğini savunmaktadır.⁵³ Emek sömürüsüne dayanan özel mülkiyetin kaldırılmasıyla ezilen sınıfı oluşturan proletarya kendi varoluşunun nedenini de ortadan kaldıracak, kendisini imha edecektir. Ancak özellikle ekonomi politik hakkında yaptığı çalışmalar onu idealist düşünceden giderek uzaklaştırır.⁵⁴ Bu değişim, daha sonraki dönemde Proudhon'a yönelttiği eleştirilerin de ana odağını oluşturacaktır, ancak öncesinde başka bir kişisel husumet nedeniyle araları açılır.

Kişisel husumet, Marx'ın Proudhon'a gönderdiği bir davet mektubuyla başlar. Marx, 1846'da Proudhon'a yazdığı mektupta onu Alman sosyalistlerinin arasında haberleşme, fikir alışverişi ve propaganda amacıyla kurduğu haberleşme ağına davet eder. Proudhon cevabında, yazışmalara katılabileceğini belirtse de doğuştan gelen tembelliğini gerekçe göstererek bu konuda çok da istekli olmadığını Marx'a gösterir. Devamında Engels ve Marx'ın örgütlenme ve devrime dair görüşlerine getirdiği eleştiriler aslında bu yazışma grubuna katılmayı kabul etmesinin çok da içten bir hareket olmadığını teyit etmektedir. Proudhon'un cevap mektubunda Marx'ı belki de en çok şaşırtan kısım, sosyalizmin büyük ismi Proudhon'un, değişimin devrimsiz olamayacağına dair görüşü eleştirmesidir. Proudhon şöyle demektedir: “Devrimci eylemi toplumsal reformun aracı olarak görmeyi bırakmamız gerekiyor, çünkü bu sözde araç şiddete, keyfi tutumlara davetten başka bir şey değil: tam bir çelişki.”⁵⁵ Devamla, aynı doğrultuda mülk sahiplerine bir Bartholomeos Gecesi⁵⁶ yaşatarak mülkiyeti güçlendirmek yerine onu “hafif ateşte yakmayı yeğlediğini” belirtmiştir. Son olarak *İktisadi Çelişkiler Sistemi ya da Sefaletin Felsefesi* isimli eserinde bu bakış açısının yansıtıldığını belirterek Marx'ın eleştirilerini ve “ceza değneğini yemeyi” beklediğini söylemiştir.⁵⁷ Devrim kelimesinin Fransızcası *révolution*'un ilk harfini büyük yazmaya dikkat edecek kadar devrime önem atfeden, sosyalizmin sembol isminin reformizme sapması Marx tarafından bir “ihnet” olarak görülmüştür. Marx, Proudhon'un kitabına kısa süre içerisinde yazacağı *Felsefenin Sefaleti* isimli cevap kitabıyla bütün köprüleri atacak ve Proudhon'u eleştiri bombardımanına tutacaktır.⁵⁸

F. MARX'IN PROUDHON'A TEMEL ELEŞTİRİLERİ

Marx'ın Proudhon'a yönelttiği eleştirilerden ilki, Proudhon'un devrim karşıtı saflara geçmesinin ve pasifist bir tutum almasının çözümlenmesine dairdir. Marx'a göre Proudhon her türlü siyasi harekete düşmandır; bunu P. V. Annenkov'a yazdığı mektupta şu şekilde anlatır: “Ona göre sorunların çözümü, halkın ortak eyleminde değil, fakat kendi kafasının diyalektik dönüşlerindedir. Ona göre hareket ettirici kuvvet kategoriler olduğu için, bu kategorileri değiştirmek için pratik hayatı değiştirmek gerekli değildir. Tam tersine, kategoriler değiştirilmelidir; bunun sonucunda mevcut toplumda değişiklik olacaktır.”⁵⁹ Bu yorum aslında Marx'ın Proudhon'a yönelik eleştirilerinin temelinde yer

53 Ege (n 52) 107.

54 ibid 107.

55 ibid 104.

56 24 Ağustos 1572 gecesi Paris'te Katoliklerin yaklaşık otuz bin Protestan'ı öldürdükleri güne verilen isimdir.

57 Ege (n 52) 108.

58 ibid 109.

59 Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti* (Erdoğan Başar (tr), Sol Yayınları 1966) 211.

almaktadır. Şöyle ki; Proudhon “Mülkiyet hırsızlıktır!” derken bile devrimci bir talebi örgütlenme çabasından çok, bir kategorinin toplumsal olarak anlamlandırılmasını değiştirmek çabasıdadır. Mülkiyet kavramının (bir iktisadi kategori olarak) emek ve ihraz gibi iki meşruiyet dayanağına saldırması bundandır. Böylece mülkiyetin topluma “yabancı” olduğunu ve tek dayanağının yasa (ki bunun da adalet getirmeyeceğini belirterek gayrimeşru olduğunu söyler) ve egemen olduğunu söyleyecektir. Bunun Proudhon’a sağladığı kolaylık şudur: Kanun değiştirilebilir. Kavram kategorisi de ona yüklenen anlamın değiştirilmesiyle toplumsal değişime ön ayak olacaktır. Oysa Marx, mülkiyeti farklı dönemlerde oluşturan sosyal ve iktisadi koşullar bir devrimle ortadan kaldırılmaksızın sadece mülkiyete yüklenen kategorik anlamın değiştirilmesiyle bir değişim yaratılmayacağını iddia etmektedir.

Marx, geçmiş dönemde sahiplendiği *Mülkiyet Nedir*'e de J. B. Schwitzer'e yazdığı mektubunda eleştiriler yöneltmiştir:

“Kitabın yetersizliğini bizzat adı gösteriyor. Soru o kadar yanlış formüle edilmiştir ki buna doğru cevap verilemezdi. Eski Yunan – Roma mülkiyet ilişkilerini feodal mülkiyet ilişkileri, bunları da burjuva mülkiyet ilişkileri yutmuştur. Böylece bizzat tarih geçmişteki mülkiyet ilişkileri üzerinde eleştirisini uygulamıştır. Proudhon'un fiilen ele aldığı, bugünkü mevcut tarzıyla burjuva mülkiyetidir.

(...) Diğer taraftan hırsızlık mülkiyetin zor kullanarak ihlali olduğundan mülkiyetin varlığını önvarsayar.”⁶⁰

Marx, buradaki eleştirisini burjuva iktisatçıları için de genişletir, çünkü onlar da Proudhon gibi burjuva iktisadına egemen olan kavramların ezelden beridir var olduğu kabulüyle değerlendirmelerini yaparlar ona göre. Oysa her iktisadi dönemin kavramlarını, o dönemin sosyal ve iktisadi koşulları belirler. Mülkiyet kavramını tarihsel olarak ele alırken şiddetin tahakkümün ve kölelik gibi kurumların rolünü göz önünde bulunduran Marx, yine de mülkiyetçi bakışın dışına çıkabilmek adına mülkiyetin hırsızlık olarak nitelendiği bir kavramsallaştırmaya karşı çıkmıştır.⁶¹ Bununla birlikte Marx; Kapital'in çeşitli yerlerinde feodal mülkiyetten ve klan mülkiyetinden, ortak topraklardan burjuva özel mülkiyetine geçişi, yani genel olarak 16-17. yüzyıllarda köylülerin mülksüzleştirilmesini nitelemek için “yağma” ibaresini kullanmıştır.⁶² Bu, mülkiyetin halihazırda var olduğu bir tarih diliminde el değiştirmesi için çoğu zaman hukuki olmayan ve şiddete dayanan yollarla devredilmesinin sağlandığı göz önünde bulundurulursa doğru bir yaklaşım olarak görülebilir.

Proudhon, iktisadi kavramları ve bunların oluşturduğu kategorileri dünyayı daha kolay incelemek, sınıflandırarak anlama kolaylığı sağlamak açısından üretilmiş araçlar olarak değil, Ege'nin betimlemesiyle, “tüm evreni yöneten devasa bir diyalektik mantığın uğrakları” olarak görür.⁶³ Bunu şu şekilde özetler:

60 Marx, *Felsefenin Sefaleti* (n 59) 240-241.

61 Göçmen (n 27) 125 dipnot.

62 Örneğin bkz. Marx, *Kapital* (n 28) 704.

63 Ege (n 52) 110.

“Amacımız olayların zaman içindeki seyir düzenine göre değil, düşüncelerin birbiri ardına sıralanma düzenine göre bir tarih oluşturmaktır. İktisadi kuramlar da, başka her şey gibi, öz mantıkları doğrultusunda sıralanırlar, anlama yetisi içinde kendi öz mantıkları doğrultusunda bir dizi oluştururlar.”⁶⁴

Yani aslında basit bir anlatımla, iktisadi kavramları birer icat olarak değil, keşif olarak görür. Doğada var olan şeylerin keşfi iddiası kaçınılmaz olarak dogmatığı çağırıldığı şüphesinin doğmasına neden olur. Proudhon'un düşüncesinin merkezine Tanrı varsayımını koymasına bu şüpheyi doğrular. Tanrı varsayımını koyma ihtiyacını “tarihe bir anlam verebilmek, bunun daha ötesinde, Devlet içinde gerekli olan reformları, bilim adına yasal kılabilmek için yapmak” olarak açıklar Proudhon.⁶⁵ Burada devrim anlayışına yönelttiği, başka bir şiddete davetiye çıkardığına ilişkin eleştiriye kendisi de düşmekte, liberal dogmatığın doğal haklarının merkezine yerleştirdiği mülkiyet hakkı eleştirisinde başka bir dogmatik anlatı kurarak yine Tanrı'yı ve doğal hakları meşruluk kaynağı olarak arkasına almak istemektedir. Dolayısıyla bu dogmatik anlayışın, Marx'ın diyalektik materyalizmiyle temelden çelişmesi şaşırtıcı değildir.

Marx, Proudhon'un iktisadi kavramları kullanırken hatalı olduğunu düşünmekte ve bu nedenle onu iktisat bilmemekle itham etmektedir. Marx'a göre, Proudhon, örneğin kapitalist ile rantçuyu; rantı, ücreti ve kârı ve daha pek çoğunu birbirine karıştırmaktadır. Bu hatalara hem iktisat bilmediği için hem de iktisadi kavramları döneminin koşulları içerisinde değerlendirmedeği için düşmektedir.⁶⁶ Marx, özellikle *Felsefenin Sefaleti* isimli kitabını, bu eleştirisini detaylandırmak için yazmış, Proudhon'un kullandığı kavramların yanlışlığını göstermek için bunları tek tek incelemeye tâbi tutmuştur.

Marx ile Proudhon arasında sadece bir fikir ayrılığı değil, temelde dünyayı değerlendirirken kullanılan yöntem ve dünya görüşü arasında çok büyük farklar bulunmaktadır. Buna karşın bu iki düşünürün mülkiyete dair düşünceleri çokça karıştırılmakta, bu da onların görüşlerinden neşet eden siyasi ideolojilerin kafa karışıklığı ile şekillenmesine yol açmaktadır. Doğru, ikisi de burjuva özel mülkiyetinin kaldırılması gerektiğini savunmaktadır. Bununla birlikte Marx, burjuva özel mülkiyetinin kaldırılabilmesi için oluşturulması gereken sosyal ve iktisadi yapının anahtarını ayrıntılı bir şekilde dile getirir ve özetle emekçilerin, emeklerinin ürününe yabancılaşmadıkları bir gelecek tahayyül eder. Bunun için toprak ve diğer üretim araçlarının ortaklaşa mülkiyetini şart olarak görür. Proudhon ise, mülkiyetin ortadan kaldırılması ile mülkiyet kavramına dair yanlış bilincin de ortadan kalkacağını, bunun bir ortaklaşa zilyetlik uygulaması ile özgür insan toplumunu ortaya çıkaracağını düşünür. Gelecek tahayyüllerine gidişte uyguladıkları yöntem de vardıkları sonuç da ideolojik çatışmalarının bir veçhesini oluşturmaktadır.

64 Pierre-Joseph Proudhon, *Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère* (Edition Marcel Rivière 1923), 2 tomes, (alıntılandığı gibi) Ege (n 52) 110.

65 Proudhon, *Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère* (n 64) (alıntılandığı gibi) Ege (n 52) 111.

66 Marx, *Felsefenin Sefaleti* (n 59) 171 vd.

V. KAPİTALİZM, EMEK VE MÜLKİYET

Bu makalede görüşlerine yer verilen John Locke 17. yüzyılda, Proudhon ve Marx ise 19. Yüzyılda eserlerini vermişlerdir. Her biri üretim ve geçim araçlarının mülkiyetine ilişkin yorumlarda bulunmasına rağmen Locke'un ve Proudhon'un daha çok tarımsal ekonomiyi merkeze alan bir yaklaşımla toprak mülkiyeti üzerine yoğunlaştıkları, Marx'ın ise Sanayi Devrimi'nin sonucunda gelişen sınaî üretim ve proleterleşme olgularını göz önünde bulundurarak toprak haricindeki üretim araçları üzerine yoğunlaştığı söylenebilir. Bu onun, Proudhon ve Locke'un aksine mülkiyeti değişmez bir fenomen olarak görmemesinin, yaşadığı çağın burjuva özel mülkiyetini dert edinmesinin doğal bir sonucudur.

A. EMEĞİN DEĞİŞEN GÖRÜNÜMLERİ

Günümüzde kapitalizmin, 17-19. yüzyıldaki haliyle aynı öze sahip olduğu savunulabilirse de giderek daha farklı bir görünüme sahip olduğunu tespit etmek gerekir. Mülksüzleştirme ve proleterleşme değişen hızlarda ancak artan bir şekilde devam ederken, geçinmek için emeğini piyasalara ücret karşılığında sunmak zorunda olan emekçi sınıfın yapısı değişmektedir. 19. yüzyıl, dünya nüfusunun önemli bir kısmının kırsalda yaşamaya devam ettiği, bununla birlikte şehir nüfusunun her geçen gün artarak istihdamın tarımdan sanayiye kaydığı bir yüzyıl olmuştur. 20-21. yüzyılda ise, hizmet sektörünün giderek büyüdüğü ve diğer sektörleri geride bıraktığı görülmektedir. Bunun yanında devlet, 20. yüzyıl öncesinde olduğundan çok daha büyük bir organizasyon olarak karşımıza çıkmakta, bu da kamu görevlilerinin çalışan nüfustaki oranının geçmişe kıyasla daha yüksek olmasına neden olmaktadır. Hizmet sektöründe çalışanların ve kamu görevlilerinin sayılarının giderek artması, emekle mülkiyet arasında kurulan ilişkiyi başka bir perspektiften incelemeyi zorunlu kılmaktadır.

Emek olgusu ve işçilik, “mavi yakalı” işçilerin dışına genişleyerek “beyaz yakalı” ve hatta görece yeni bir tanımlamayla “gri yakalı” işçiliğin oluşmasıyla değişime uğramaktadır. Bu değişimle emeğin mülkiyetle olan ilişkisindeki rolünün tek yönlü olarak ele alınmaması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Örneğin hizmet sektörünün pek çok alanında ve devlet görevlilerince gerçekleştirilen işlerin önemli bir kısmında emek verilmekte, ama dar anlamıyla somut ve üzerinde mülkiyet iddia edilebilecek bir ürün elde edilmemektedir. Bu durum, makalede kullanılan “emeğin ürünü olarak mülkiyet” tabirine karşı, “Peki mülkiyet nesnesi üretmeyen emek, emek değil midir?” sorusunun sorulmasına neden olabilir.

Mülkiyet ilişkilerinin farklı görünümler alması, bu makalede bahsi geçen düşünürlerin düşüncelerinin önemini elbette ortadan kaldırmamakta, ancak görüşlerinin günümüzün gözlükleriyle değerlendirmek üzere tartışmaların yapılması için var olan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Bu düşünürler arasından Marx, kendi iktisat kuramını oluştururken “üretken emek” ile “üretken olmayan emek” şeklinde ikili bir ayrıma giderek emeğin mülkiyet ilişkilerinde farklı şekillerde konumlanabileceğini tespit edebilmiştir. Böyle bir ayrımın yapılması gerekip gerekmediğine dair tartışmalar, Marx'ın bu konudaki açık yorumlarına karşın Marksist çevrelerde dahi uzun yıllardır devam etmektedir.

Genel olarak üretken emek, kabaca, geçim araçlarının üretim aracılığıyla ortaya çıkarılmasıdır. Buna karşın, kapitalist koşullarda üretken sayılan emeğin, genel olarak üretken emeğin şartlarını taşıması gerekmektedir birlikte ayrıca, kapitalizmin merkezi amacı olan artı değeri üretmeye yönelmiş bir emek olması gerekir.⁶⁷ Çünkü kapitalizm adı üstünde “kapital”, yani sermaye biriktirmeyi amaçlayan bir iktisadi rejimdir. Artı değer üretmeyen bir iktisadi yapı sermaye üretemez. Bu bağlamda, meta üretimine dönük olmayan; salt kullanıma yönelik üretimi amaçlayan emek, kapitalist anlamda üretken emek olarak nitelendirilemeyecektir. Bu nedenle, kapitalist iktisadın sınırları içerisinde, örneğin kendi üretim araçlarına sahip ve kendisine yetecek kadar üretim yapabilen köylü ailesinin emeği ya da başka bir örnek olarak ev içi emek üretken emek sayılamaz.⁶⁸ Savran ve Tonak’a göre, “Sadece emek gücünün bir meta olarak satılması sonucu harcanan emek, kapitalizmde üretken emek olarak iş görür.”⁶⁹ Böylece, üretim araçlarına sahip olarak meta üretimi yapsa dahi küçük üretici kendi emeğinin ürününü mübadeleye sokacağından, zanaatkar ve küçük toprak sahipleri üretken emek tartışmasının dışında kalır.⁷⁰ Bu bağlamda, artık değer üretiminin üretkenlik konusundaki yeri için Marx’ın değerlendirmesi şu şekildedir:

“Yalnızca, kapitalist için artık değer üreten ya da sermayenin değerlenmesine hizmet eden işçi, üreticidir. Maddi üretim alanı dışından bir örnek alacak olursak, bir öğretmen, öğrencilerin kafalarını işlemekle kalmadığı, ama aynı zamanda girişimcinin zenginleşmesi için çalıştığı durumda üretici işçidir. Girişimcinin sermayesini bir sucuk fabrikasına yatıracak yerde bir eğitim fabrikasına yatırması, bu ilişkiye herhangi bir değişikliğe yol açmaz.”⁷¹

Hizmet sektöründe üretken emek bu şekilde nitelenirken, kamu görevlileri konusunda ise Savran ve Tonak devletin işleyişine dayanan üçlü bir ayrıma gitmeyi önermektedirler. Birinci grupta; ordu, emniyet ve yargı mensubu kamu görevlileri ile bürokrasi, güvenliği ve düzeni koruma görevini ifa etmektedirler. Bunlar, ne doğayı değiştirmeye ne de artı değer üretmeye dönük emek harcamadıkları için emekleri üretken emek değildir. Çabaları, “toplumsal düzenin yeniden üretimi” faaliyetine yönelmiştir. İkinci grupta; özel veya kamu hukuku tüzel kişisi olarak yerel veya merkezi kurum ve kuruluşların üretim faaliyetinde istihdam ettiği kişiler yer alır. Artı değer üretimine özgülenmiş bir işte çalışan herkes, bu işin kamuda veya özel sektörde olmasına bakılmaksızın, üretken emeğe sahiptir. Üçüncü grupta ise sağlık, eğitim gibi sosyal hizmetlerde görevli kişiler yer almaktadır. Bu grupta yer alan kişiler, genel olarak artı ürüne dayalı bir üretim yapmazlar ve bu anlamda ikinci gruptakilerden, salt toplumsal düzenin yeniden üretimini amaçlamadıkları için de birinci gruptakilerden ayrılırlar. Bu gruba mensup olduğu söylenebilecek olan öğretmen ve sağlık emekçileri vb.’nin emeğini Savran ve Tonak, “tıbbi hizmetlerin piyasada satılmak üzere örgütlendiği ve böylelikle hastane sahibine kâr getiren metalara dönüştürüldüğü durum” haricinde üretken olmayan emek olarak nitelendirmektedirler.⁷²

67 Sungur Savran ve Ahmet Tonak ‘Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma’ iç Sungur Savran, Ahmet Tonak ve Nail Satlıgan, *Kapital’in İzinde* (Yordam Kitap 2012) 239, 246, 250.

68 Savran ve Tonak (n 67) 250-251.

69 ibid 251.

70 ibid 251.

71 Marx, *Kapital* (n 28) 486.

72 Savran ve Tonak (n 67) 262-264.

Üretken emek ile üretken olmayan emek şeklinde bir ayrımın yapılmış olmasıyla, bunların birinin diğerinden daha değerli veya üstün olduğu sonucuna varılmamalıdır. Bu sınıflandırmaya ulaşılmaya çalışılan amaç, kapitalist iktisadın sınırları içerisinde emeğin mülkiyetle tek bir şekilde etkileşime girmediğini göstermektir. Zira, kapitalist mülkiyet ilişkilerinin şekillenmesinde, emeğin farklı görünümünün izdüşümleri rol oynamaktadır. Örneğin; toplumsal düzenin üretimiyle ve korunmasıyla görevli olan yargı ve ordu mensupları, polis gibi kamu görevlileri, yani artı değer üretmeyen emeğin sahipleri, toplumda üretilen artı değerden faydalanmaktadır. Bu durumda, kapitalist koşullarda üretken olmayan emeğin varlığı üretken emeğin ürettiği artı değerle sürekli olarak bağlantılıdır. Ancak o artı değerle sağlıklı bir şekilde üretilmesi için de toplumsal düzenin korunması ve yeniden üretimi aslı önem arz etmekte, bu nedenle ortaya karşılıklı bir ilişki çıkmakta, iki durumda da (zorunlu) ücretli emek olgusu; ister üretken emeğe, ister üretken olmayan emeğe sahip olsunlar, işçileri içinde buldukları koşullara rıza göstermek durumunda bırakılmaktadır. Hem artı değerle nasıl ve ne kadar üretileceği hem de bunun nasıl dağıtılacağı konusundaki karar ise onu üreten ya da ondan pay alan işçiler tarafından değil, sermaye sahipleri tarafından verilmektedir. Salt bu örnekten hareketle dahi söylenebilir ki, kapitalizmde insan, Locke'un savunduğunun aksine emeğinin efendisi olamaz, mutlaka ki emeğini başkaları için üretim yapma amacıyla kullanması gerekir. Bu durumda emek kendi mülkiyetinden çok, başkalarının mülkiyetini üretir. Başkaları için yapılan söz konusu üretim, devlet öncesi komünal toplumlarda, toplumdaki yaşlıların ve çocukların faydalanabilmesi için artı ürün üretecek şekilde kullanım amaçlı olarak yapılan üretimle karıştırılmamalıdır. Zira, kapitalist toplumda bu durum, mübadele değeri üzerinden kâr için, ücretli emeğin sömürsü yoluyla gerçekleşmektedir. Ücretli emek sömürsü olgusunu göz ardı ederek emeği ve özel mülkiyeti kişinin ayrılmaz ve dokunulamaz bir parçası olarak gösterme çabası, işçinin esas olarak sermaye sahiplerinin özel mülkiyetini ürettiği gerçeğini gizler. Nihayetinde, bu makalede görüşleri incelenen düşünürlerin “emek” kavramından anladıklarının aynı olmadığı ortaya çıkmaktadır.

B. MÜLKİYETİN HAKLARLA İLİŞKİSİ

Günümüzde mülkiyet meselesi, emek ve çalışma ilişkilerinin haricinde yaşamsal ihtiyaçların temininde çokça gündeme gelmektedir. Bunların başını konut ve barınma sorunu çekmektedir. Evsizlik; ABD, İngiltere gibi dünyanın en büyük ekonomilerine sahip ülkelerde yaygın bir olgudur. Yine, yaşanabilir ve uygun fiyatlı konut, dünyadaki büyük şehirlerin önemli bir kısmında çözülmeyen bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. 1980'li yıllardan itibaren kademeli olarak terk edilen sosyal politikalarından biri olan sosyal konut politikaları, başta Avrupa ülkeleri olmak üzere pek çok yerde yeniden gündeme gelmektedir. Zira konut, aslı amacı olan barınmanın dışında, büyük sermayedarlar ve bankalar tarafından uzunca bir süredir yatırım aracı olarak kullanılmaktadır, hatta 2008 yılında ABD merkezli olarak patlak veren “Mortgage Krizi” bu yatırım aracına ait kredi piyasasının çökmesinin sonucunda yaşanmıştır. Konut sorunu, Türkiye’de de önemini korumaktadır. Türkiye’de, deprem riski altındaki şehirlerdeki konut stokunun önemli bir kısmı büyük sermayedarlar ve bankaların elindedir. Bu da yurttaşların yaşanabilir konutlarda uygun fiyatlı olarak barınabilmesinin önüne geçen en önemli etmenlerden biridir. Bu durum, mülkiyetin, temel haklarla olan bağlantısının tartışılması ihtiyacını tekrar ortaya koymaktadır. Nitekim barınma hakkı, yaşama hakkıyla doğrudan

bağlantılıdır ve barınma hakkının mülkiyet dolayısıyla, hatta mülkiyet şartıyla korunur olması, yaşama hakkının kullanılabilmesinin önüne geçebilmektedir.

2022 yılının sonunda gazetelerde ve sosyal medyada kendisine yer bulan bir haber barınma hakkının yaşama hakkıyla olan bağlantısını trajik bir şekilde vurgulamaktadır.⁷³ Habere göre, Kanadâda yaşayan Amir Farsoud, engelli olduğu için verilen sosyal yardımların yetersizliği nedeniyle kirasını ödeyemez hale gelmiş ve evsiz kalma riskiyle karşı karşıya kalmıştır. Evsiz kalırsa, rahatsızlığıyla birlikte zaten kısa sürede öleceğini düşünen Farsoud’un, acı çekmemek için Kanadâdaki otoritelere yaptığı ötenazi başvurusu kabul edilmiştir. Yani evsizlik, ötenazi talebinin kabul edilmesi için geçerli bir gerekçe olarak değerlendirilmiştir. Bu örnek üzerinden, özel mülkiyetin yaşama hakkı değil “ölme hakkı” getirdiği iddia edilebilir.

Mülkiyet hakkında günümüzde tartışılan başka örnek konu başlığı olarak ise içme suyu sorunu verilebilir. Temiz içme suyuna erişim hakkı, uluslararası metinlerde insan hakkı olarak tanınmaktadır. Bu hakkın, yaşama hakkıyla doğrudan bağlantılı olduğu konusunda da bir şüphe bulunmamaktadır. Bununla birlikte, özellikle yoksul ve gelişmekte olan ülkelerin şehirlerinde bu hak fiili olarak karşılığında ücret ödemeksizin kullanılamaz hale getirilmiştir. Temiz içme suyuna erişmek isteyenler, ihtiyaçlarını, hizmet sağlayıcı şirketlerin müşterisi olmak suretiyle karşılayabilmektedirler. Temel yaşam maddelerinin metalaşması ve piyasalarda satılır hale gelmesi, özel mülkiyet meselesinin eleştirel bir şekilde tartışılmasını zorunlu kılmaktadır. Verilen iki örneğin ışığında görülmektedir ki, Locke’un teorisinde yaşama hakkından doğduğu savunulan özel mülkiyetin, kapitalizm koşullarında varoluş sebebini, başka temel haklarla birlikte ortadan kaldırmasında beis görülmemektedir.

VI. SONUÇ

Makale boyunca isimleri anılan Locke, Proudhon ve Marx’ın ortaklaştığı bir nokta vardır ki, o da insanın devlet öncesinde (doğa durumundayken) doğayı ortaklaşa kullanabilme imkanı olduğudur. Locke bunu belirtirken, herkesin Tanrı’nın kendisine verdiği çalışma ödevini yerine getirmek ve yaşama hakkını kullanmak amacıyla ortaklaşa kullanılan doğa üzerinde emeğini daha önce ihraz edilmemiş nesnelere katarak özel mülkiyet sahibi olabileceğini belirtir. Bu düşünce, Proudhon tarafından, bunun ancak bir bireysel zilyetlik imkanı vereceği gerekçesiyle reddedilir, buna karşın Proudhon’un savunduğu bireysel zilyetlik hakkı da yaşama hakkından ileri gelmektedir. Yani insanın yaşamak için doğadaki nesnelere üzerinde hakimiyet kurma zorunluluğu kabul edilir. Marx ise insanın gereksinimlerini karşılamak üzere doğada değişiklikler yaparak mülk edinebileceğini, bununla eş zamanlı olarak doğayı değiştirirken kendini de değiştireceğini söyler.

Locke, devamla mülk edinme hakkına üç sınırlandırma getirir. Bunlar, heba etmeme şartı, yeterlilik sınırı ve görünür emek şartıdır. Locke, paranın bulunuşuyla birlikte artık doğadaki nesnelere değerinin “sarı bir metale” aktarıldığını belirterek, söz konusu para karşılığı mübadele edilebilirlik

73 Amir Farsoud, ‘Yaşayacak param yoktu, doktorlardan ölmeme yardım etmelerini istedim ve evet dediler’ (çev. İpek Uyar) *Independent Türkçe* (1 Aralık 2022) <https://www.indyturk.com/node/582156/yazarlar/ya%C5%9Fayacak-param-yoktu-doktorlardan-%C3%B6lmeme-yard%C4%B1m-etmelerini-istedim-ve-evet> Erişim Tarihi 11.06.2023.

olduğu müddetçe aslında ilk iki şartının ortadan kalktığını ilan eder. Toprak ve üretim araçları, hepsi parayla üretilebilir ve devredilebilir olduğundan, bunların üzerinde özel mülkiyet kurulması ve diğer insanlara bunlardan bırakılmaması artık ilk iki şarta aykırılık içermez, çünkü para ne tükenir, ne de bozulur. Görünür emek şartını aşmak için ise Locke, hizmetlisinin biçtiği otların mülk sahibinin mülkiyet hakkının bir uzantısı olduğunu söyler. Bundan böyle, artık değerın üretilmesi için ücretli emeğin kullanılması durumu söz konusudur ki, Proudhon ve Marx'ın en sert karşı çıkışları bu noktadır. Proudhon, genel anlamda özel mülkiyete içkin olan emek sömürüsünü dile getirirken Marx, tarihi dönemlere göre farklı mülkiyet anlayışları bulunduğunu tespit eder, ücretli emeğin ortaya çıkışı ve özel mülkiyetin tamamıyla bunun sömürüsüne dayandığı ve emeğin mülkiyetten kesin surette ayrıldığı yer olarak burjuva özel mülkiyetini gösterir. Sonuç olarak, Proudhon özel mülkiyetin bütün çeşitlerinin kaldırılmasını ve ortaklaşa zilyetliğin yerleştirilmesini hedef olarak koyarken, Marx; üretim araçlarının ve toprağın ortaklaşa mülkiyet ile kullanıldığı, insanların emeklerinin ürünlerine yabancılaşmadıkları ve gereksinimlerini kendi emekleriyle karşılayabildikleri bir bireysel mülkiyet sistemi tasavvur eder.

Marx'ın Proudhon ile yaşadığı görüş ayrılığı, daha sonraki dönemde salt fikir ayrılığı olarak kalmamış ve Marx, doğrudan Proudhon'u eleştirmek için "*Felsefenin Sefaleti*" isimli bir kitap yazmış ve kitabında Proudhon'un görüşlerini tek tek sınamaya tâbi tutmuştur. Teorik olarak Marx'ın temel itirazı, Proudhon'un iktisadi kavramları bilmemesi, bu nedenle yer yer anakronik ve hatalı olarak kullanması, bunun yanında idealist bir yaklaşımla iktisadi kavramları kategoriler olarak değerlendirerek toplumsal gelişimi tarihsel süreç içerisinde anlamlandırmak yerine ezelden gelen iktisadi kategorilerin sabit doğasına dayanarak yorumlarda bulunması ve değişimi de tarihin diyalektiğinde değil kategorilerin değiştirilmesinde aramasıdır.

Üç düşünürün teorilerinde de emek, merkezde yer almaktadır. Emek, değişen şekillerde mülkiyetle ilişki içerisine girmektedir. Bu durumu iyi tahlil eden Marx, üretken emek ve üretken olmayan emek şeklinde ikili bir ayrım yapmıştır. Bununla birlikte; emek ister üretken, ister üretken olmayan olarak nitelensin, kapitalist üretim ilişkilerinde ihtiyaç duyulan artı ürünün üretim ve dolaşımına dair kararlar sermaye sahipleri tarafından verilmekte, dolayısıyla Locke'un iddiasının aksine emek kendi mülkiyetini değil sermaye sahiplerinin mülkiyetini üretmektedir. Kapitalist özel mülkiyetin sahip olduğu bu nüve, onun diğer haklarla olan ilişkisinde de ortaya çıkmakta, yaşama hakkından doğduğu iddia edilen mülkiyet, diğer haklarla karşı karşıya geldiğinde o hakları nötralize etmekte ve var oluş sebebi olduğu iddia edilen yaşama hakkının kullanılmasını zorlaştırmakta, hatta kimi zaman ortadan kaldırmaktadır.

Mülkiyet ilişkileri, "katı olan her şeyin buharlaşmaya devam ettiği" çağımızda, buhar makinesinin motorunu beslemeye devam etmektedir. İktisadi ve sosyal hayatın böylesine merkezinde yer alan bir kavram olan mülkiyetin, yeni bir mülksüzleşme dalgasına sahne olan 21. yüzyıl dünyasında çok daha derinlemesine incelenmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Böyle bir inceleme yapıldığı zaman Locke, Marx ve Proudhon'un düşünceleri belki de dikkate alınması gereken ilk kaynaklar olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Amir F, 'Yaşayacak param yoktu, doktorlardan ölmeme yardım etmelerini istedim ve evet dediler' (İpek Uyar (tr)) *Independent Türkçe* (1 Aralık 2022) <https://www.indytrk.com/node/582156/yazarlar/ya%C5%9Fayacak-param-yoktu-doktorlardan-%C3%B6lmeme-yard%C4%B1m-etmelerini-istedim-ve-evet> Erişim Tarihi 11.06.2023.
- Birdal M, 'Locke's Theory of Property and Marxist Critique: Locke and Marx on Property Rights and Individual Liberties' (2007) 57(1) İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 39-61.
- Birdal S. C, 'Hizmetlimin Biçtiği Çimenler: John Locke'ta Mülkiyet Hakkının Temellendirilmesindeki Bazı Açmazlar Üzerine' (2019) 52(3) Amme İdaresi Dergisi 1-21.
- Bravo H, 'Anarşizm: P.J. Proudhon Örneğinde Mülksüzlük İdeali' iç Işıl Bayar Bravo, Hamdi Bravo (edr) *Emek ve Mülkiyet* (Fol Kitap 2022) 148-175.
- Bravo I. B, 'Thomas Hobbes ve John Locke'un Doğal Hak Anlayışları' (2012) 23 Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 72-78.
- Coccoli L, 'Property is (Still) Theft! From the Marx-Proudhon Debate to the Global Plunder of the Commons' (2013) 4(1) Comperative Law Review 1-22.
- Ege R, 'Proudhon ile Marx Bir Siyasi Hayal Kırıklığının Öyküsü' (2019) 5(2) Yıldız Social Science Review 103-115.
- Engels F, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (Erkin Özalp (tr), 1. Baskı, Yordam Kitap 2019).
- Engels F, ve Marx K, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri* (Muzaffer Erdost (tr), 9. Baskı, Sol Yayınları 2011).
- Göçmen D, 'Karl Marx'ın Emek ve Mülkiyet Kavramları Üzerine' iç Işıl Bayar Bravo, Hamdi Bravo (edr) *Emek ve Mülkiyet* (Fol Kitap 2022) 121-147.
- Locke J, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, (Fahri Bakırcı (tr), 2. Baskı, Ebabil Yayınları 2012).
- Locke J, *Political Writings*. David Wooton (ed) (Hackett Publishing Company, Inc. 2003).
- Marx K, *Felsefenin Sefaleti* (Erdoğan Başar (tr), Sol Yayınları 1966).
- Marx K, *Grundrisse* (Sevan Nişanyan (tr), 1. Baskı, Birikim Yayınları 1979).
- Marx K, *Kapital*, 1.Cilt (Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (trs), 8. Baskı, Yordam Kitap 2015).
- Murteza G, 'Locke Devrimi: Emeksiz Mülkiyetten Bir 'Hak' Olarak Mülkiyete' iç Işıl Bayar Bravo, Hamdi Bravo (edr) *Emek ve Mülkiyet* (Fol Kitap, 2022) 45-66.
- Proudhon P. J, *Mülkiyet Nedir?* (Devrim Çetinkasap (tr), 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2010).
- Proudhon P. J, *İktisadi Çelişkiler Sistemi ya da Sefaletin Felsefesi* (Işık Ergüden (tr), 1. Baskı, Kaos Yayınları 2012).
- Savran S, ve Tonak A, 'Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma' iç Sungur Savran, Ahmet Tonak ve Nail Satlıgan, *Kapital'in İzinde* (Yordam Kitap 2012) 239-271.